

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СВІДОМОСТІ ТА ЇЇ СТРУКТУРИ

У даній статті розглядаються теоретичні підходи вітчизняних класиків психології до проблеми визначення поняття «свідомість» та її структури. Проаналізовано роботи Л.С. Виготського «Мышление и речь», О.М. Леонтьєва «Деятельность. Сознание. Личность», С.Л. Рубінштейна «Бытие и сознание» та В.П. Зінченко «Миры и структура сознания».

In the given (present) article are examined the theoretical approaches to the definition of the notion "consciousness" and its structure by the classics of psychology. During the working process were analyzed such works as: L.S. Vygotsky: Thinking and speech, A.N. Leontiev: Activities. Consciousness. Personality, S.L. Rubinstein: The Being and the consciousness and V.P. Zinchenko: The worlds and the structure of consciousness.

Ключові слова: свідомість, структура свідомості, системна та смислова будова свідомості, чуттєва тканина, значення, особистісний смисл, біодинамічна тканина.

Key words: consciousness, the structure of consciousness, system and semantic structure of consciousness, the sensuous fabric, value, and personal meaning, dynamic tissue.

Проблема розуміння свідомості людини і вивчення її структури існує майже стільки ж скільки існує саме людство. Вивчення цього питання бере початок, ще від донаукового анімістичного бачення світу і триває до сьогодні.

На сучасному етапі особливу актуальність мають дослідження проблеми свідомості у роботах Виготського Л.С., Леонтьєва О.М., Рубінштейна С.Л., Зінченка В.П., Брунера Д.С., Століна В.В. та Спіркіна А.Г.

Свідомість є вищою формою розумової діяльності головного мозку людини, за допомогою якої вона усвідомлює і аналізує себе і все, що відбувається навколо неї.

Основні труднощі, що виникають при вивченні свідомості, пов'язані з тим, що:

- всі психічні явища постають перед людиною тією мірою, якою вона їх усвідомлює. Тому свідомість в психології розглядалася або як «без'якісна»

умова існування психіки, або ототожнювалася з якою-небудь психічною функцією;

- свідомість, на протигагу психічним функціям, не локалізована не тільки в просторі, але і в часі, що ускладнює її вивчення в рамках існуючих психологічних напрямків.

Свідомість була і залишається одним з основних понять психології, соціології та філософії, що позначає людську здатність ідеального відтворення дійсності в мисленні, тобто усвідомлення людиною навколишнього буття і причинно-наслідкових закономірностей подій і явищ, що чергуються. Свідомість, таким чином, є властивістю і функцією вищою мірою організованої матерії, що в реальності являє собою головний мозок людини, який відображає в процесі мислення об'єктивний світ у всьому його різноманітті.

До поняття «свідомість», що також трактується як відчуття знань, найбільш серйозно поставився академік В.М. Бехтерев. У 1888 р. він пише на цю тему фундаментальну наукову працю «Свідомість і її кордони». У ній він, зокрема, дає таке визначення свідомості: «Ми звикли говорити про свідомість як про явище, для нас добре відоме на підставі особистого внутрішнього досвіду; проте точне визначення того, що слід розуміти під свідомістю, до останнього часу зустрічало чимало труднощів. Під свідомістю ми розуміємо те суб'єктивне забарвлення або той суб'єктивний, тобто внутрішній стан, що безпосередньо сприймається нами, який або яким супроводжуються багато з наших психічних процесів. Завдяки цьому суб'єктивному забарвленню ми можемо розрізняти наші психічні процеси по їх складності й темі або іншим властивим їм особливостям. Таким чином, ми розрізняємо у нашому сприйнятті - відчуття, уявлення, прагнення, бажання і т. ін., тобто ті явища, сума яких складає зміст нашої свідомості. Яскравість тієї суб'єктивної забарвленості, якою супроводжуються наші психічні процеси, буває різною, завдяки чому ми можемо говорити про різноманітний ступінь їхньої усвідомленості» [1].

Свідомість являє собою не лише фундаментальне, але й граничне поняття в системі психологічних понять, тобто поняття «свідомості» вбирає в себе

колосальну безліч значень. Складнощі в науковому дослідженні виникають у зв'язку з тим, що свідомість, як реальне явище, складно піддається теоретизації.

Останнім часом знижується науковий інтерес до вивчення цього питання, тому ми вважаємо, що буде доцільним звернутися до класиків вітчизняної психологічної думки, а саме, до праць Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна та В.П. Зінченка.

В працях Л.С. Виготського щодо проблематики свідомості, окрема увага приділялася питанню структури свідомості, яку він поділяв на системну та смислову будову.

Під системною будовою Л.С. Виготський розумів складну сукупність відносин окремих функцій між собою, специфічну для кожного вікового етапу. Смислова будова свідомості розглядалася як характер узагальнень, за допомогою яких здійснюється осмислення людиною світу. Появу системної і смислової будови свідомості Л.С. Виготський пов'язував з виникненням мови [3, с. 362]. Їх розвиток і функціонування, згідно Л.С. Виготського, може вивчатися тільки в їх взаємному зв'язку і взаємній обумовленості: «Зміна системи відносин функцій одна до одної стоїть у прямому і дуже тісному зв'язку саме зі значенням слів» [3, с. 363]. Однак ці відносини між системною («зовнішньою») будовою свідомості і смисловою («внутрішньою») не є зворотними: внутрішнє обумовлює зовнішнє, тобто зміна смислової будови (наприклад, пов'язаної з порушенням функції утворення понять) веде до трансформації всієї колишньої системи психічних функцій (в даному випадку - її руйнування).

Системна будова свідомості. Виготський Л.С. розглядав свідомість як цілісну систему, виділяючи в ній у якості її елементів окремі психічні функції, але у недостатньо явному вигляді [3, с. 383]. Навколишнім середовищем для цієї системи виступала мікросоціальна система відносин, що має історичну природу, всередині якої відбувалося перетворення системи психічних функцій. Розглядаючи це середовище, Л.С. Виготський вирішальну роль відводив соціокультурним факторам, які представлені у вигляді знаково-смислових

систем, що мають незалежний від індивідуальної свідомості статус і виступають разом з тим інструментами його побудови. Велику увагу Л.С. Виготський приділяв зв'язкам і відносинам функцій між собою, однак у його концепції різні типи зв'язків, у тому числі і системотворчі, достатньою мірою ще не диференціювалися. Сама структура цих відносин у системі вивчалася лише в плані її генетичних перетворень. Л.С. Виготський розглядав динаміку даної системи в основному в аспекті її розвитку, а не функціонування. Ми зустрічаємо певні ідеї, що стосуються характеристики системи свідомості по вертикалі, тобто уявлення про різні рівні системи та їх ієрархію (про те, що генетично більш ранні відносини складають ієрархічно нижчі рівні). Л.С. Виготським окремо було розроблено уявлення про самоврядування і самодетермінації (наприклад, його ідеї про саморозвиток, рефлексію і т.ін.) системи. Тим самим у модель психологічної системи вводилася ідея активності, однак про це вкрай рідко говорилося стосовно саме свідомості як психологічної системи.

Особливе місце у вивченні Л.С. Виготським системної будови свідомості займає визначення характеристик функцій (виступаючих в даному випадку як елементів свідомості). У цьому плані безумовний інтерес представляє ідея будови функцій у вигляді знаряддя.

Л.С. Виготський працював над програмою так званої «інструментальної психології», згідно з положеннями якої свідомість формується за допомогою знарядь і інших екстрацеребральних (тих, що працюють поза мозком) «інструментів», медіаторів, в якості яких у нього виступали в основному слово і знак. Вчений прийшов до висновку, що операція вживання знаків лежить в основі розвитку вищих психічних функцій, система яких утворює вищий психічний синтез, названий свідомістю.

Поряд з розумінням свідомості як «історичної свідомості людини» - свідомості предметного і соціального, що виникає з появою мови, і що характеризується системною і смисловою будовою, - ми зустрічаємо у Л.С. Виготського більш високе значення цього терміну, де «свідомість» означає

спосіб організації психічного життя, певний синтез, сукупність зв'язків і відносин між функціями, вищим ступенем розвитку якої є система (тобто «свідомість» у вузькому розумінні цього слова), так, Л.С. Виготський говорив про свідомість новонародженого [2, с. 277-278] та свідомість немовляти [2, с. 281, 295].

Уявлення про свідомість як синтез є не просто зручним теоретичним конструктом, що дозволяє включити в область психологічного дослідження велику кількість феноменів, що залишаються за її межами, але і важливим методологічним принципом, що забезпечує розгляд свідомості як самостійного цілісного утворення (що передбачає абсолютно особливу проблематику).

Смислова будова свідомості. В якості одиниці аналізу смислової будови свідомості Л.С. Виготським було запропоновано значення. Він розглядав значення (і поняття як його вищу форму) як засіб усвідомлення [3, с. 169]. Значення розумілося ним як еквівалент операції, за допомогою якої людина осмислює даний предмет [2, с. 163].

Значення слова, порівняно з його змістом, згідно з Л.С. Виготським, являє собою більш стійке і менш індивідуалізоване утворення [2, с. 349], так що в деяких уривках можна бачити наближення поняття «смысл» за своїм змістом до поняття індивідуального значення (у термінології О.М. Леонтьєва). При аналізі Л.С. Виготським планів мовного мислення термін «смысл» отримує інтерпретацію через звернення до «сфери нашої свідомості, що мотивує, охоплює наш потяг і потреби, наші інтереси і стимули, наші афекти і емоції» [2, с. 357]. М.Г. Ярошевський пише, що сенс стає для Виготського одиницею аналізу свідомості [9]. Значення у Л.С. Виготського (як і у Леонтьєва) є точкою взаємодії індивідуальної і суспільної свідомості, носієм і засобом передачі соціального досвіду, засобом його засвоєння конкретним індивідом.

Таким чином, Л.С. Виготський, використовуючи ідеї системності, прийшов до висновку про те, що для істинного поняття характерна така якість, як системність (тобто усвідомленість і довільність), а розвиток понять є, становленням системи. Тобто така психологічна система, як свідомість, зі свого

боку смислової будови виступає в концепції Л.С. Виготського як система значень.

Діяльнісний підхід до вивчення свідомості представлений в роботах О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна та В.П. Зінченко. В цьому підході, розглядався принцип єдності свідомості й діяльності. Свідомість (або ширше - психічне) не керує діяльністю ззовні, а складає з нею органічну єдність, будучи як передумовою (мотиви, цілі), так і результатом (образи, стан, навички і т.ін.) діяльності.

Згідно з С.Л. Рубінштейном, свідомість – це процес усвідомлення суб'єктом об'єктивного буття реальності, акцент робиться на тому, що свідомість є знанням того, як об'єкт протистоїть суб'єкту, що пізнається. Він прямо вказує, що свідомість можна зрозуміти «як суб'єктивний продукт, як перетворену форму прояву тих суспільних, за своєю природою, відносин, які здійснюються діяльністю людини в предметному світі... У продукті запам'ятовується не образ, а саме діяльність - той предметний зміст, який вона об'єктивно несе в собі» [8, с. 130].

С.Л. Рубінштейн розглядав свідомість як вираження ставлення суб'єкта до світу, як можливість його самовизначення. Психіка, свідомість не самодостатні, не існують в собі, а належать особистості. Зв'язок свідомості й діяльності стає особистісно опосередкованим. У світі свідомості як в абсолютно особливому вимірі особистість здатна виходити за свої межі. Особистість, володіючи свідомістю, особливим чином будує свої відносини зі світом.

Простежуючи єдність свідомості й діяльності, С.Л. Рубінштейн показав, що свідомість як вищий психічний процес є способом особистісного регулювання відносин, що складаються в діяльності. Свідомість здійснює щонайменше три взаємозумовлених функції: регуляцію психічних процесів, регулювання відносин, регулювання діяльності і всього життя суб'єкта. У розробленій ним структурі особистості представлені психологічні модальності діяльності - потреби, здібності, спрямованість.

С.Л. Рубінштейн виділяє наступні властивості свідомості:

- побудова відносин;
- пізнання;
- переживання.

Кожний акт свідомості рідко може бути або тільки пізнанням, або тільки переживанням, або тільки ставленням; частіше він включає ці три компоненти. Однак ступінь вираженості кожного з цих компонентів досить різна. Тому кожен акт свідомості можна розглядати як крапку в системі координат цих трьох найважливіших психологічних категорій.

Суть свідомості, за О.М. Леонтьєвим, складають психічні образи продукту як цілі. За О.М. Леонтьєвим «свідомість є чимось позапсихологічним, психологічно без'якісним» [7, с. 25]. «Це своєрідне «світіння», світловий зайчик, що переміщається або, краще сказати, прожектор, промінь якого висвітлює зовнішнє або внутрішнє поле. Його переміщення за цим полем виражається у явищі уваги, і тільки в ньому свідомість отримує свою психологічну характеристику, але знову ж таки лише кількісну і просторову» [7, с. 26].

Досліджуючи структуру індивідуальної свідомості О.М. Леонтьєв виділив три її складові: чуттєву тканину, значення, особистісний сенс.

Чуттєва тканина – це сукупність відчуттів і чуттєвих вражень з яких будуються образи. Чуттєва тканина свідомості, на думку О.М. Леонтьєва, «утворює чуттєвий склад конкретних образів реальності, актуально сприймаємої або спливаючої в пам'яті. Образи ці розрізняються за своєю модальністю, чуттєвим тоном, ступенем ясності, більшою чи меншою стійкістю і т.ін... Особлива функція чуттєвих образів свідомості полягає в тому, що вони надають реальність свідомій картині світу, що відкривається суб'єкту. Що, інакше кажучи, саме завдяки чуттєвому змісту свідомості світ виступає для суб'єкта як існуючий не в свідомості, а поза його свідомістю - як об'єктивне «поле» і об'єкт його діяльності» [7, с. 134]. Чуттєва тканина – це переживання «почуття реальності».

Наявність чуттєвої тканини доводиться за допомогою досить складних експериментальних процедур. Наприклад, при стабілізації зображень щодо сітківки, що забезпечує незмінність стимуляції, спостерігач по черзі може бачити абсолютно різні зорові картини. Зображення видається то плоским, то об'ємним, то нерухомим, то рухомим і т. ін. [4]. У функціональних моделях зорової короткочасної пам'яті чуттєва тканина локалізується в таких блоках, як сенсорний регістр та іконічна пам'ять. У цих блоках міститься надмірна кількість чуттєвої тканини. Швидше за все, вона вся необхідна для побудови образу, хоча використовується при його побудові або входить в образ лише її мала частина [5, с. 26].

Значення - це зміст суспільної свідомості, що засвоюється людиною. Це можуть бути операційні значення, предметні, вербальні значення, життєві і наукові значення - поняття. Також, значення – це зміст, що пов'язується з тим або іншим виразом (слова, пропозиції, знаки тощо) мови. Інакше кажучи, це зміст слів, карт, схем, креслень і т.ін., який зрозумілий всім людям, що говорять на одній мові, що належать до однієї культури або близьких культур, які пройшли подібний історичний шлях.

У психологічній традиції термін «значення» в одних випадках вживається як значення слова, в інших - як зміст суспільної свідомості, засвоєваної індивідом. Поняття «значення» фіксує ту обставину, що свідомість людини розвивається не в умовах робінзонади, а всередині культурного цілого, в якому історично був кристалізований досвід діяльності, спілкування та світосприйняття, який індивіду необхідно не тільки засвоїти, але й побудувати на його основі власний досвід. Значення розглядалося як форма свідомості, тобто усвідомлення людиною свого - людського буття. Воно ж розглядалося і як реальна психологічна «одиниця свідомості», і як факт індивідуальної свідомості [6, с. 24].

У значеннях узагальнюється, кристалізується і, тим самим, зберігається для наступних поколінь досвід людства. Осягаючи світ значень, людина пізнає цей досвід, долучається до нього і може внести свій вклад. Значення, писав

О.М. Леонтьєв, «ламають світ у свідомості людини... у значеннях представлена перетворена і згорнута у матерії мови ідеальна форма існування предметного світу, його властивостей, зв'язків і відносин, розкритої сукупною суспільною практикою» [7, с. 144].

Існує декілька класифікацій видів значення. В.П. Зінченко вважає, що найбільш важливі: операціональні, предметні, вербальні. Це не тільки класифікація, але і послідовність їх виникнення в онтогенезі. Операціональні пов'язують значення з біодинамічною тканиною, предметні - з чуттєвою, вербальні - переважно зі смислом. Є дані про формування кожного з видів значень, щоправда, найбільш детально вивчене формування життєвих і наукових понять (значень) [5, с. 24].

Смисл – це суб'єктивне розуміння і ставлення до ситуації або інформації. Особистісний смисл відображає суб'єктивну значимість тих чи інших подій, явищ дійсності стосовно інтересів, потреб, мотивів людини. У індивідуальній свідомості, значення набуває особливого, тільки їй властивого (особистісного) смислу. Наприклад, всі діти хотіли б отримувати п'ятірки. Позначка «п'ять» має загальне для всіх них значення, закріплене соціальним нормативом. Однак для одного ця п'ятірка - показник знань, здібностей, для іншого - символ того, що він краще за інших, для третього - спосіб домогтися обіцяного подарунка від батьків і т.ін. Зміст значення, яке воно набуває особисто для кожної людини, називається особистісним смислом. «Особистісний смисл і створює упередженість людської свідомості», писав О.М. Леонтьєв [7, с. 153].

Смисли, як і значення, пов'язані зі всіма компонентами структури свідомості. Найбільш очевидні відносини між значеннями і смислами, що існують у рефлексивному шарі свідомості.

Також, детального вивчення заслуговують процеси взаємної трансформації значень і сенсів. Це процеси визначення смислів та осмислення значень. Вони відрізняються тим, що становлять саму суть діалогу, виступають засобом, що забезпечує взаєморозуміння. Звичайно, взаєморозуміння не може бути абсолютним, повним. Завжди є елементи нерозуміння, пов'язаного з

труднощами осмислення значення, або недомовленості, пов'язаної з труднощами не тільки визначення сенсу, але і його знаходження або побудови [5, с. 25].

Більшість проблем, пов'язані з втіленням своїх думок в словах якраз і пов'язані з різницею між особистісним сенсом і значенням. Розбіжність особистісних смислів створює труднощі розуміння. Випадки нерозуміння людьми один одного, що виникають через те, що одна і та ж подія, явище має для них різний особистісний сенс, отримало назву «сміслового бар'єру».

В.П. Зінченко додає ще один компонент у структуру свідомості - біодинамічну тканину руху та дії.

Біодинамічна тканина – це матеріал з якого будуються довільні рухи та дії. Виходячи з того, що рух і дія мають зовнішню і внутрішню форму, біодинамічна тканина - це зовнішня форма живого руху, що спостерігається і реєструється, та розглядається М.О. Бернштейном як функціональний орган індивіда. Використанням для його характеристики терміну «тканина» підкреслюється, що це матеріал, з якого будуються доцільні, довільні рухи і дії. По мірі їх побудови та формування все більш складною стає внутрішня форма, внутрішня картина таких рухів і дій. Вона заповнюється когнітивними, емоційно-оціночними і, змістовими утвореннями. Справжня доцільність і довільність рухів і дій можлива тоді, коли слово входить в якості складової у внутрішню форму або картину живого руху. Чисту, позбавлену внутрішньої форми біодинамічну тканину можна спостерігати при моторних персевераціях, в квазіміміці, в хаотичних рухах дитини тощо. Біодинамічна тканина надлишкова по відношенню до освоєних скупих, економних рухів, дій, жестів [5, с. 25].

Таким чином, класиками вітчизняної психології, встановлено, що свідомість - це вищий рівень психічного відбиття і саморегуляції, властивий тільки людині як суспільно-історичній істоті. Свідомість формується в процесі спілкування, опосередковується мовою, спрямована на перетворення дійсності та пов'язана з самосвідомістю, орієнтованою на внутрішній світ суб'єкта.

Література:

1. Бехтерев В. М. Сознание и его границы / В. М. Бехтерев : - Казань, 1888. – 120 с.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь. / Л. С. Выготский // Собрание сочинений. - М. : Педагогика, 1982. - Т.2. - С. 5-361.
3. Выготский Л.С. Младенческий возраст. / Л. С. Выготский // Собрание сочинений. - М. : Педагогика, 1984. - Т.4. - С. 269-317.
4. Зинченко В. П., Вергилес Н. Ю. Формирование зрительного образа. / В. П. Зинченко : М. ; Педагогика, 1969. – 243 с.
5. Зинченко В. П. Миры и структура сознания / В. П. Зинченко // Вопросы психологии. - 1991. - №2. - С. 15-36.
6. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения / А. Н. Леонтьев : [В 2т.] . – М. : Педагогика, 1983. – Т. 1. – 356 с.
7. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев : [Изд. 2-е]. – М. : Политиздат, 1997. - 304 с.
8. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн : - СПб. : Питер, 2003. – 320 с.
9. Ярошевский М. Г. История психологии. От античности до середины XX в. / М. Г. Ярошевский : [Учеб. пособие]. – М. : Политиздат, 1996. – 416 с.